

Egyre nagyobb tudatosság hassa át oktató munkánkat!

A 7. osztályos nyelvtannak időben leghosszabb anyaga a határozók tanítása. Tanmenetünk erre tizenhat órát irányoz elő, s ez a január 15. és március vége közötti időt öleli fel. A cselekvés-történet-létezés különböző körülményeinek megjelölése beszédünknek rendkívül fontos része, s e körülményekben való nagy változatosság is indokoltta teszi, hogy ilyen huzamos időn keresztül foglalkozzunk e témával. E mondatrész jelentőségét felsorakoztató érvek közül most csupán kettőre mutatunk rá. Egyrészt arra a szerepére, amelyet ez osztályban a helyesírásban való jártasság és készség fejlesztésében betölt. Mivel közismert az ifjúság ki nem elégítő helyesírása, csupán ennek fejlesztése végett sem szabad sajnálnunk az időt a két hónapnál is hosszabb stúdiumtól. Ha a helyesírás tanításában betöltött szerepén kívül még a logikus gondolkodásra való nevelés terén adódó óriási jelentőségére gondolunk, érdemesnek látszik, hogy hosszabban elidőzzünk a határozók tanításánál.

Közismert, hogy nehéz ortográfiánk legtöbb „szabályával” tanulóink alaposan az 5. és 6. osztályban találkozhatnak, hiszen ezek főleg a hangtannal és alaktannal, valamint az igével kapcsolatosak. Az is világos, hogy e két évben az idevágó jártasságoknak és készségeknek csupán egy hányada alakul ki, a többihez a 7. és 8.-ban, valamint a középiskolában módszeresen végzetten beiktatott és vezetett gyakorlás szükséges. Új tantervünk a korábbinál nagyobb lehetőséget nyújt azért, hogy a 6.-ból a szóösszetétel és a szóképzés, valamint a 7.-ből az összetett mondatok tanítása a 8.-ba megy át, s így a „széthúzott” ismeretanyagra épülő helyesírást alkalmasabb életkorban gyakorolja ifjúságunk; másrészt a 7. osztály „levegősebb” anyaga itt is elmélyültebb gyakorlást tesz lehetővé.

A 7. osztályos tananyagból — az egyszerű mondat és részei — főleg az igei állítmány és a határozók nyújtanak alkalmat a helyesírás fejlesztésére. A tanterv gondoskodik róla, hogy elkerülhessük azokat a buktatókat, amelyek korábban gátolták az elmélet és gyakorlat egységének elvét. Itt főleg a verbalizmus kiküszöbölésére célzunk. Azzal, hogy nem „magoltatjuk” be tanítványainkkal a határozói ragok és névutók hosszú sorát s a határozószókat, rengeteg energiát és időt nyerünk készségek fejlesztésére. („A tanulók *önállóan ismerjék fel és határozzák meg*: ... a határozók fogalma és fajtái.” „A tanulók *önállóan ismerjék fel és különböztessék meg*: ... az egyes mondatrészeket kifejező alaki eszközök; a tanult határozóragok...” — Ez persze nem zárja ki azt a gyakorlatunkat, amelyet ez év január 15-én, amikor a Szegedi Tanárképző Főiskola 1. sz. Gyakorló Általános Iskolája 7. c. osztályában a helyhatározót tanítottuk, folytattunk, hogy tudniillik rá ne mutattunk volna a következőre: a határozók névutóinak a három térirányultságnak megfelelően három-három alakja van. Hol? Alatt. Honnan? Alól. Hová? Alá. Fölött, fölül, fölé, mellett, mellül, mellé. Stb. Ennek ugyanis a logikus gondolkodásra nevelésben is szerepe van, s helyesírási vonatkozásokat is tartalmaz. De ez sem nem verbalizmus, sem nem maximalizmus, amely ellenkezik a tanterv szellemével.)

*

Magával a fogalom kialakításával az idáig jól vezetett osztályban nem sok gondunk volt. Persze ismernünk kell tanítványaink idevágó ismereteit. Ha három éve van kezünkben az osztály, ez könnyű feladat. Hiszen az 5.-ben a „Mondattani be-

vezető”-ben bővítettük a tőmondatot a hely-, idő-, mód-, eszköz- és részeshatározóval, amikkel — az alsó tagozatos tanterv szerint — már a 4. o.-ban is bővítették kérdésekre felelve, anélkül, hogy megnevezték volna, hogy ezek határozók, illetve ilyen vagy olyan határozók. Az 5.-ben megneveztük őket, s utána két éven át gyakran végeztünk tanítványainkkal — a hangtani, szótani, szófajtani tanulmányok mellett — mondatelemzést, s olyankor mindig meg is neveztük, hogy ez időhatározó, ez meg például részeshatározó. Mivel az osztályt, amelyet fentebb említettünk, harmadik éve tanítjuk, a határozó körülménykifejező fogalmát, illetve a helyfogalmat nem kellett ez órán kialakítanunk. Vagyis nem indukciós úton indultunk el, de konkrét tényanyagból! Tényanyagul alkalmasnak véltük a Hernádi—Szemere-féle tankönyv 55. lapján található három soros szöveget (bár irodalmi tanulmányaink során csak 4 nappal később jutottunk el Petőfi Sándor életéhez, e költőnk életéből tudtak annyit, hogy a szemléltető szöveget megértsek s ismereteikhez kapcsolják). Mindössze egyetlen mondatot toldottuk meg, ezzel: „Élt benne költői tehetségének tudata.” Ugyanis birtokos személyraggal személynévből alkotott helyhatározószó nem szerepel a tankönyv szövegében.

Ha az osztályt nem ismertük volna ennyire, ha pl. az idei évben tanítanánk őket először, minden bizonnyal az után kellett volna legelőször kutatnunk, mit tudnak a tanulók a helyhatározóról. De akkor is dedukció útjához folyamodtunk volna ilyenforma gondolatmenettel: Bizonyára tudjátok, hogy nemcsak tőmondatok vannak. (A helyes válasz: bővítettek is.) A bővítettben az állítmányon és alanyon kívül milyen mondatrészeket találhatunk? (Tárgyat, határozókat és jelzőket.) Mire valók a határozók? (A cselekvés-történet-létezés különböző körülményeit fejezik ki.) Miféle körülménye lehet pl. annak a cselekvésnek, amit az orvos betege gyógyításakor végez? (Helye, ideje, módja, eszköze, részese.) Nos, ha e kérdésekre az osztály helyes válaszokat tudott adni, a nevelő további munkája az lehet, amit ez órán mi követtünk, s amit később leírni szándékozunk. Ha azonban a fenti kérdések valahol elakadnak, akkor a szemléleti tényanyag elemzésével indukciós úton alakítjuk ki a cselekvés körülményeinek, majd a helyhatározónak a fogalmát.

*

Néhány előkészítő mondat után — amelyben az osztály bekapcsolásával, tehát heurisztikus beszélgetéssel felelevenítettük, hogy legutóbb az alanyi és tárgyias ige-
ragozással foglalkoztunk, amely a tárgyias és tárgyatlan igével függ össze; ez viszont a tárggyal kapcsolatosan merült fel, hogy tudniillik van határozott és határozatlan tárgy; az első bővítmény volt, amit tanultunk; hogy most a határozó van soron, s hogy az 5.-ben a következő öt határozót tanultuk meg . . . ; meg hogy a helyhatározó az első, amelyet közelebbről megvizsgálunk — felolvastuk a tankönyv szövegének első mondatát.

*

A továbbiakban — órávázlatunk alapján, valamint pár órával a tanítás után emlékezetünkre támaszkodva — megkíséreljük időrendben közölni mindazt, amit a célkitűzés után didaktikai feladataink megvalósítása során mondtunk, zárójelben a tanulók válaszainak lényegét, valamint — kurzívval szedve — mindazt, amit közben gondoltunk.

Még csak annyit, hogy a tényanyag elemzése során egyben tanítványaink memóriáját, valamint megfigyelőkéességét is igyekeztünk fejleszteni. A táblára-füzetbe nemcsak időkímélésért nem írtuk föl a szöveget, hanem még a könyvet sem nyitattuk ki.

Az órának ez a része csaknem teljes pontossággal így folyt le:

Most mondatokat elemzünk. Könyvetek és füzetetek csukva van. Jól figyeljetelek! Elolvasok nagy költőnkéről néhány mondatos szöveget: „Petőfi Kiskőrösön született. Szülei később Kiskunfélegyházára költöztek. A költő sokfelé járt rövid életében. Az Alföldről eljutott a Dunántúlra. 1844 telén Debrecenben nyomorgott. Innen a Hegyalján át Pestig gyalogolt. Élt benne költői tehetségének tudata.” — *Ezek a tanulók két éve jártak velem együtt Kiskőrösön tanulmányi kiránduláson.* — Bizonyára emlékeztek a kiskőrösi szülőháza. Milyen volt? (Kicsiny falusi ház. Középputt a konyha. Balról nyílt a szoba, benne a szülőágy, láda. Petrovics István nagy cserépipája az asztalon. A jobboldali szobában festmények, tárolókban üveg alatt könyvek és kéziratok.) — *No, ebből elég lesz, különben könnyen elkalandozunk.* — Milyen sors várt a fiatal költőírásra? (Hányatott ifjúság, korai hírnév, dicsőség, halál a szabadságharcban.) — Tehát: „Petőfi Kiskőrösön született.” Elemezzük ezt mondat-tanilag! — *Most vajon ki kezdje az elemzést? Jobb vagy gyengébb tanuló? És engedjem-e, hogy jelentkezzenek? Feltétlenül, hiszen most nem számonkérő, ellenőrző didaktikai feladatot oldunk meg. Akkor a jelentkezők közül a viszonylag gyengébbeket szólítom. Közben azonban figyelmem kell a passzívakra is, s meg kell őket mozgatni.* — Ismételd a mondatot, T.! (Petőfi Kiskőrösön született.) Milyen mondat ez? (Egyszerű bővített mondat.) — No, ez utóbbit még nem állapíthatjuk meg, bár igazad van, ez a mondat bővített. — *Helyes-e, hogy korrigálok. Bizonyára, mert ezzel további találgatásoknak veszem elejét.* — Miért kell várunk ezzel a megállapítással? — *Megint a jelentkezők közül szólítok.* — Jóska! (Mert először csak azt nézzük, hogy hány mondanivalót hallottunk. De azt még hozzátesszük, hogy a beszélő szándéka szerint ez a mondat kijelentő.) — *Jóska felelete helyes, bár azt nem indokolta meg, miért nem beszélünk itt még bővített mondatról: hogy tudniillik ezt csak akkor fogjuk tudni, ha minden mondatrészt elemeztünk.* — Helyes. Tehát hogyan indítom meg a mondat-elemzést. T.? — *Ez ugyanaz a tanuló, aki kezdte az elemzést. Vagyis most korrigálja önmagát.* (Ez egyszerű kijelentő mondat.) — *Valaki kiegészíti.* (Egyszerű, állító, kijelentő mondat.) — Igaz. Mert azt is közöljük az első látás-hallás után, hogy mondatunk állító-e vagy tagadó. Most már keresheted a mondatrészeket! (Mit állítunk? Született. Állítmány. Ki született? Petőfi. Alany. Hol született? Kiskőrösön. Helyhatározó. A mondat bővített.) — A második mondat így hangzik: „Szülei később Kiskunfélegyházára költöztek”. Ismételd és elemezd, B.! (Egyszerű állító, kijelentő mondat. Mit állítunk? Költöztek. Állítmány. Kik költöztek? Félegyházára?) — No-no! Sok lesz! Mert mit keresel? (Az állítmányt.) — Akkor csak arra kérdez! (Kik költöztek? Szülei. Alany.) — *Vajon helyes-e, hogy félbeszakítottam? Igen, mert következetesen ragaszkodom, hogy csak két kérdéssel kutassunk az egyes mondatrészek iránt. Ezzel nem áll ellentétben ez: „Ki volt katona?” Ferenc. Ugyanis három szóval, de csak két elemmel kérdeztem; a „katona volt” ugyanis összetett állítmány. Ha eltűröm a liberális mondatrészekeresést, előbb-utóbb zavar keletkezik a tanulók tudatában.* — Tovább elemezz! (Hova költöztek? Kiskunfélegyházára. Helyhatározó. Mikor költöztek?) — Álljunk meg! Ne elemezzünk tovább! Eddigi két mondatunkban milyen mondatrészeket kerestünk? (Az állítmányt, az alanyt és mindkettőben találtunk még egy-egy helyhatározót.) — *A tanulónak igaza van. De ez a kislány a legjobb nyelvtanosok sorába tartozik. De vajon minden tanuló, mind a harminc így látja-e ezt? Nem valószínű. Akkor hát ne komplikáljuk az elemzést.* — Egyelőre ne vizsgáljuk a többi mondatrészt! Láttatok, hogy a főrészekon kívül mindkét mondatból csak a helyhatározókat emeltük ki. Hiszen ma a helyhatározóról tanulunk. Ezért a továbbiakban is csak az állítmányt, alanyt, helyhatározót elemezzük. Mondom a következő mondatot: „A költő sokfelé járt rövid életében.” Most K. ele-

mez! (Mit állítunk? Járt. Állítmány. Ki járt? Költő járt. Alany.) *Ez a tanuló nem tudja, hogy a névelő akkor is hozzátartozik a szóhoz, ha ezt mint mondatrészt vizsgáljuk. A jelentkezőkkel korrigáltatjuk. (A költő. Ez az alany.) Tovább elemezz!* (Merre járt? Sokfelé. Helyhatározó.) — A következő mondat: „Az Alföldről eljutott a Dunántúlra.” (Mit állítunk? Eljutott. Állítmány. Ki jutott el? Hiányos alanyú mondat.) — *Nagyon jól mondod. — Vajon nem felesleges-e kerestetni az alanyt, ha az hiányzik a mondatból? Ez nem ugyanaz a formalizmus-e, mintha ezt a mondatot: „Jó ideig vártak a katonák” — így elemeznénk: Mit állítunk? Vártak. Állítmány. Kik vártak? A katonák. Alany. Mit vártak? ... Itt a tanuló megakad, hiszen itt nincs olyan mondatrész, amely erre a kérdésre felelne. Jó, ha végre „kinyögi”, hogy nincs tárgy. Akkor miért kérdezett rá? Mert azt tanulta, hogy az első bővítmény a tárgy. S ezt keresi is, szinte gépiesen. Ez formalizmus. De a fő:mondatrészekre akkor is kérdezessünk, ha kihagyott vagy hiányos alanyú a mondat. Ha ehhez tanítványainkat idejében nem szoktatjuk hozzá, sok bajt hoznak a nyakunkra. Mert majd ezt a mondatot: „Felvettük Kovács ceruzáját”, így elemezik a kihagyott mi alanyra való kérdezés nélkül: Mit állítunk? Felvettük. Állítmány. A mondat alánya pedig Kovács. Ahogy erre számtalan példa áll jegyzetünkben. — (Honnan jutott el? Az Alföldről. Helyhatározó. Hova jutott el? A Dunántúlra. Ez is helyhatározó. Vagyis e mondatban két helyhatározó is van.) — „1844 telén Debrecenben nyomorgott.” (Mit állítunk? Nyomorgott. Állítmány. Ki nyomorgott? A költő. Ennek a mondatnak is hiányzik az alanya. Hol nyomorgott? Debrecenben. Helyhatározó.) — „Innen a Hegyalján át Pestig gyalogolt.” (Mit állítunk? Gyalogolt. Állítmány. Ki gyalogolt? A költő, amely szó mint alany innen is hiányzik. Honnan gyalogolt? Innen. Helyhatározó. Hol gyalogolt? A Hegyalján át. Helyhatározó. Meddig gyalogolt? Pestig. Helyhatározó.) — „Élt benne költői tehetségének tudata.” (Mit állítunk? Élt. Állítmány. Mi élt? Tudata. Alany. Hol élt? Benne. Helyhatározó.) — *Ha így kérdezi: miben?, természetesen ez is jó. — (Minden elemzett mondat bővített volt.) — Úgy van, most már ezt is megállapíthatjuk.**

*

Megtörtént tehát hallási képzetekre építve a mondatrészek megkeresése. További munkánk az ismeret elmélyítése, rendszerezése, a határozó kifejező eszközeinek számbavétele, az ismeretek elsődleges rögzítése, gyakorlás, ezen belül a nyelvhelyességi és a helyesírási kérdések kibontása, lecke és házi feladat nyújtása.

Úgy véljük, nem szükséges, hogy az óra további leírását a fenti módon, tehát a tanár gondolataiban is végbemenő folyamatok közlésével folytassuk. Néhány megfigyelés azonban még idekíváncozik.

A megtalált helyhatározókat — Kiskőrösön, Kiskunfélegyházára, sokfelé, Alföldről, Dunántúlra, Debrecenbe, innen, Hegyalján át, Pestig, benne — a táblára-füzetbe írva csoportalakítással rendeztük. Ez a tíz helyhatározó kétszer került felírásra. Egyszer a kérdések, másodszor a kifejezőeszközök rendező elve alapján. Utána általánosítások és megfogalmazások következtek — mire való a helyhatározó?, melyek a kérdései?, milyen kifejezőeszközök jelzik? —, majd a tankönyv 57. lapján található gyakorlatok megoldása. Eközben még bizonyos ismeretbővítésre is sor került, mert kiderült, hogy a legtöbb helyhatározó ugyan az állítmány bővítménye, de a „dél felé tartó” szerkezetben a helyhatározó a jelző. A második gyakorlatot könnyen és hibátlanul oldották meg, ez nyelvhelyességi volt. A harmadik helyesírási jártasságok-készségek iránt kutatott. Itt a „küldd” és az „utánam” alakokra kellett ügyelnünk; a „nálam”, „tőled”, „róla”-félékkel Szeged vidékén nincs baj.

A gyakorlást megtoldottuk olyan munkával, amely az „át” névutó névszójának végére kívánt „n” rag miatt kivételt jelentő eset a többi névutós névszóhoz képest.

A „ból”, „ról”, „tól” ragok hosszú magánhangzójára is rá kellett mutatnunk.

Az írásbeli házi feladat magyarázatául — az 58. lap teteje — azt az utasítást köztük, hogy a fogalmazvány helyhatározói különféle eszközökkel kifejezettek legyenek.

*

Feltétlenül ide kívánczok néhány megjegyzés a három nappal később tartott nyelvtanóráról, amelyen az időhatározót tanítottuk.

Miután a helyhatározó óráján, de a következő óra ellenőrző didaktikai feladatának végrehajtása során is meggyőződünk róla, hogy az anyagot az osztály a tantervi követelmények szintjén mind oktatási, mind pedig képzési tekintetben jól elsajátította, eredeti óratervünktől eltértünk, s a kérdéseket egyszerűsítve, részben más módszerrel vezettük óránkat. Röviden vázoljuk a lényegi eltéréseket.

A tankönyv 58. lapján található három és fél soros szöveget némán elolvasták. Versenyszerűen mondatonként hangosan kiemelték, és nyomban a táblára-füzetbe rögzítették az időhatározókat: *gyermekkorától fogva, tavasz felé, nap, egy napon, néha, estig, ősszel*. Probléma jóformán csak az *egész nap* szerkezettel adódott, ezt ugyanis t ö b b e n együtt érezték időhatározónak. Ez elfogadható, bár szigorúan vett grammatikai szempont szerint ez jelzős szintagma; igaz, a *nap* szó jelzője nélkül nem fejez ki időviszonyt. (Felmerül hát, hogy ez az időhatározó nem tartozik-e a határesetek körébe, amiket lehetőleg kerüljünk el az általános iskolában? A tankönyvírók szerencsésebben megoldhatták volna a ragtalan névszói időhatározó kérdését a *vasárnap* szóval! Ha ugyan ilyesmire gondoltak az *egész nap*-pal.

Az *egy szép napon* szerkezetből viszont tanulóink könnyűszerrel kiemelték az *egy napon* határozatlan névelős időhatározót.

Új és érdekes volt számunkra ez órán — amely különben hihetetlen könnyedén gördült — a helyhatározói ragok egy részének időviszony jelölésére alkalmas volta. Az elmúlt órai *át*-hoz hasonlóan itt a *fogva* névutó kívánt ragot névszójához: *gyermekkorától fogva*.

Megjegyezzük még, hogy a megtanításra szánt és a bekerítve szedett „szabályfélék” 2. pontját kiegészítettük pár szóval, amely után ez így hangzik: „Az *órákor* szóban egy *k-t* és rövid *o-t* írunk”. Erre azért volt szükség, mert e vidéken „*órákort*” mondanak, hosszú *ó*-val.

Ez órán igen sok idő jutott a jártasságok és készségek gyakorlására. Rámutathatunk a több alakú ragokra, valamint gyakoroltuk a ragos szavak elválasztását. Nehézség e téren főleg az *ig* rag elválasztásában szokott jelentkezni. Mivel a tanulók a hallásra építve értelmes szövelemeket érzékelnek, így akarnak szótagolni: *ház-ig, kert-ig* — *há-zig, ker-tig* helyett!

*

Olvasóink számára talán szokatlan volt az óraleírásnak itt megkísérelt formája. De mindezzel arra szerettünk volna rámutatni, hogy nincs, *nem lehet* két azonos felépítésű és módszerű óra, mert nincs egymástól — az előzmények és következmények sorától — független didaktikai egység sem.

Erre gondoljunk mindig, s akkor nem lesznek unalmasak, szárazak, merevek a nyelvtanórák.

